

PAULUS MICHAEL RHEGENIUS, AZ ERDÉLYI UNITÁRIUSOK ÉS DESCARTES KÉSEI NÉMET KÖVETŐI

KESERŰ Bálint.....

Paulus Michael Rhegenius Claudiopolitanus Transylvanus¹ 1688-1689 fordulóján, Lipcsében több nyomdát is foglalkoztatott kézírataival: pár hónap alatt egy teológiai és három filozófiai munka jelent meg tőle. Utóbbiakat méltatta már a Descartes hatását vizsgáló magyar kutatás. Úgy tűnik azonban, hogy pusztán a szászországi két-háromesztendőt is különböző, olykor egymást is keresztező találkozások, gyökeres váltások, igen intenzív, kölcsönös eszmei befolyások határozták meg, amikről alig vagy egyáltalán nem vettünk eddig tudomást. Pedig merész, részben úttörő megnyilatkozásai már a német kortársak körében is érzékeny reakciót, vagy egyetértő visszhangot váltottak ki, s a közép-európai „Frühauflklärung” áramlatainak gondos elemzői máig – az uralkodó eklektikával szembeni radikális karteziánus bírálókat jellemző példáiként – idézik műveit. Teológiai polémiája s a megélt vallási-felekezeti krízis újabban a német egyháztörténet érdeklődését keltette föl, mert nem éppen gyakori eset, hogy antitrinitárius elveken fölött, s azokhoz visszatért kelet-európai vallási útkeresése a filozófiaival párhuzamosan tanulmányozható. – Az ilyen összefüggések fölvezetésére, de előbb Rhegenius hazai pályakezdését meg későbbi erdélyi munkásságát illető „saját” adósságaink jelzésére – s részben törlesztésére – tesz az alábbiakban kísérletet. (Utóbbi nagyon aktuális, mert újabban az eredeti műveket közvetve idézők nem tudnak Rhegenius erdélyi és unitárius voltáról, nem tudják azonosítani, vagy éppen álnévre gondolnak.)

Származásáról nehéz lesz biztos megállapításra jutni. A 17. században Kolozsvárt nem kevesen voltak, akik Régen nevű helységből származtak be.¹ Az a Régeni János, akinek a dézsi komplanációt bíráló írását idézik², valószínűleg azonos az erdélyi művészettörténészek által

sokszor méltatott asztalossal.³ Már az iparúzó családok esetében is igen valószínű, hogy az ősök nem Magyarrégen, hanem a jelentősebb és gazdagabb mezőváros, Szászrégen (Sächsischreen) lakói voltak.⁴ Intellektuelek esetében szinte bizonyos a szászrégeni eredet, hiszen például külföldi egyetemi matrikulákban közel tucatnyi erdélyi nevében vagy neve mellett lehet Rhenerus, Reener, Rhegner alakot találni, s mind szászok.⁵ A szász történések magukénak vallják Rhegeniust, de csodálkoznak a szokatlan névhasználaton.⁶ A névalak csak megerősítheti, hogy Rhegeniusunk kolozsvári s már elmagyarosodóban lévő családba születhetett – a lipcsei életkor-jelzésekből visszakövetkeztetve – 1657-ben vagy 1658-ban. Semmi okunk nincs azonban követni a szakirodalmat s a lexikonokat a magyar vagy szász névalak kifundálásában és használatában addig, amíg a nevet egykorú forrásokból csak latin alakban s latin szöveggörnyezetben ismerjük.

A hazai tanulmányokról is keveset tudnánk, ha Rhegeniusnak nem szaladt volna meg a tolla az unitárius hitelvek egy csoportját élesen bíráló értekezés ajánlásának fogalmazása közben. A szerző jellemére is fényt vet az ideiktatott névjegyzék⁷; azokat sorolja, akik fontos alkotói vagy hirdetői voltak az éppen cáfolásra kiszemelt antitrinitárius tanításoknak. A lista filológiai is igen gondos összeállítója⁸ azonban nem szitkozódik, ahogyan a konvertiták s különösen a polemikus szerzők szoktak. Ellenkezőleg: az erdélyiekre térve elismerést, az időben legutolsókról már-már ragaszkodást tükröző jelzőket találunk. Hitelesnek fogadhatók el a tanáira s kollaborátoraira – köztük néhány felsőéves iskolatársára – vonatkozó adatok. A rá legnagyobb hatást gyakorolt professzornak, Szentiváni Márkos Dánielnek pedig az irodalmi munkásságát külön is kiemeli; egyik értekezésére a traktátus szövegében is hivatkozik néhányszor.⁹ Az ithoni tanulmányokról ennél többet majd csak a kolozsvári unitárius kollégium értékes „mindenes naplójából” tudhatunk meg, ha annak kiadása megvalósul.¹⁰ Egyelőre csak annyit tudunk a *Fasciculus rerum scholasticarum* följegyzéseiből, hogy 1684 augusztus 23-án indult az alma materből idegen főiskolákra.

A külföldi *studiumok* első állomása valószínűleg az amszterdami remonstráns szeminárium volt.¹¹ Nem tudjuk, hogy 1684-től meddig tanult itt, ahol előtte már megfordult néhány erdélyi hitsorsosa. („Europa metropolisában” ekkor már gyakorolta a nyomdász-mesterséget Tótfalusi Kis Miklós, aki az 1690-es években Rhegenius logika-könyvének kiadója volt; találkozhattak Amszterdamban, de nincs rá bizonyosság.) Minden konkrétum és pontos dátum nélkül tartják számon, hogy a 80-as évek közepén járt Angliában.¹² Nehéz elképzelni, hogy ne fordult volna meg 1687 első felében vagy azelőtt valamelyik holland vagy német kálvinista centrumban, mert ezekben voltak népszerűek Johannes Clauberg művei, amelyek Rhegenius filozófiai tájékozódását 1688-tól mindvégig meghatározták. 1687 őszén gratis beiratkozott a lipcsei egyetemre¹³; igen valószínű, hogy ezt megelőzően tartózkodott hosszabb-rövidebb ideig Boroszlóban, Drezdában és talán Zittauban is.¹⁴

Áttérése a luteránus hitre minden összefoglalásban meg van említve, pontos részleteket azonban csak újabban kezdünk megismerni. Dietrich Blaufuß 1992-ben publikált Comenius-tanulmánya¹⁵ figyelmeztetett először egy nyolcvan évvel ezelőtti közleményre.¹⁶ A német pietizmus alapítója, Philipp Jakob Spener ott publikált, 1687 december 14-én kelt levelében örömmel szól egy – általa nyilvánvalóan ösztökélt – konverzióról. A levélben névtelenül hagyott „tudós erdélyi szociniánus, akit az unitáriusok hat éve tartanak holland és német egyetemeken” – aligha azonosítható mással, mint Rhegeniussal. Csak a hat év okozhat nehézséget, de ezt valószínűleg éppen ő emlegette, mint tervezett időtartamot – nem alaptalanul, hiszen sok ifjú hívét küldte az erdélyi egyház ilyen hosszú, vagy akár 8-9 esztendeig tartó peregrinációra. Abban sincs okunk kételkedni, hogy „az etika és logika professzorául hívják haza”¹⁷ (bár a tanári helyek ilyen fokú differenciálására ritkán volt mód a kolozsvári kollégiumban). Dietrich Blaufuß később Spener máig kéziratban maradt levelezéséből tárt föl olyan adatokat, ahol már igen sokszor van szó név szerint is Rhegeniusról.¹⁸ Archiváliák nélkül is tudható elég sok részlet az áttérésről. A legfőbb, hogy igen nagy nyilvánossága volt az ügynek a lipcsei egyetemen és Szászország egyházi köreiben egyaránt. Beszédes – számunkra már kissé furcsa – példa erre, hogy a nagyrabecsült jövevény ünnepélyes konverziója alkalmából inaugurális disputáció készült arról, szabad-e s kell-e ismételtlen keresztkednie az igaz hitre megtérő volt szociniánusnak.¹⁹ Az egyetemes egyház ősi gyakorlatától és az egyházatyáktól a közelmúltig vallatja forrásait a drezdai születésű értekező, s konklúziója így hangzik: „Az egyház régi gyakorlatához méltó tehát, hogy az erdélyi Michael Rhegenius idén (1688 nov. 27-én hangzott el a vitatkozás, s még azévből megjelent), Pál megtérése napján, január 25-én Lipcsénkben elnyerte az igaz keresztséget, bár hitsorsosai egykor, gyermekként már megkeresztelték.” (A nevezetes eseményt még a 19. században is följegyzésre méltónak találta Lipcse város történetírója.) – A luteránus konverzió legfontosabb forrása természetesen a teológiai vitatkozó értekezés, a *Summaria dissertatio de oeconomia redemptionis* marad, amiből a hazai tanulmányokról szólva már bőven idéztünk. Nem érdektelen, hogy a Lipcsében kelt *Dedicatio*t drezdai világi méltóságoknak „Patronis ac Promotoribus meis” címezi.²⁰ (Ph. J. Spener is ott működött akkor.) A luteránus egyetemek világában az ortodox atyáktól Speneren át a pietistákig igen sokan és sokat írtak a háromságtagadók ellen. E polemikus irodalom jó ismerői közül kell majd valakinek a disszertáció elemzésére vállalkoznia.²¹

(A konverzió háttere) Fontos, hogy az áttérés, az unitárius tanokat vitató értekezés s ezek visszhangja nem köti le sokáig Rhegenius figyelmét: hamarosan logikai és fizikai tárgyú könyveket ír; európai tekintélyű jogászprofesszort támad meg nyilvánosan; s még Spener is olyan tervekkel ostromolja, amiknek semmi közük a teológiához: például Hollandiába készül további stúdiumokra – ezeknek ott bizonyosan a filozófia vagy a fizika köréből választott volna tárgyat. Mindez azért különösen érdekes, mert az áttérés egyáltalán nem illik bele abba a képbe, amit Rhegeniusról egyébként alkothatunk,²² ha nem találunk valami különös motívumot. Ilyen pedig föltételezhető, ha újraolvassuk a már idézett Spener-

levelet. Ott a hat évi egyetemjárás hátralévő részére utal egy félmondat. Eszerint „az unitáriusok [azért is] tartják költségükön egyetemeken, hogy mindenféle tanulmányokban még gyakorolja magát, [de most] éppen professzorságra hívták vissza...”²³ Az egész történet úgy rekonstruálható, hogy a hat évre tervezett peregrináció kellős közepén a kolozsváriak hirtelen hazahívták pártfogoltjukat, aki ezt igen rossz néven vette, mert veszélyeztetve látta szakmai terveit. A claubergiánus logika és fizika korszerű interpretációját éppen befejezni és publikálni készült (talán már a saját karteziánus, antieklektikus pozíciójának meghatározása is „a tollában volt”). Nem akart lemondani a megkezdett munka folytatásáról, s bizonyosan megingott az unitárius dogmákban való föltétlen hite is. Szászországi támogatóitól (Spenerrel, meg akiktől még alább szó lesz: E. W. von Tschirnhaustól és a zittauiaktól) valószínűleg olyan ajánlatot kapott, ami munkája és a könyvek megjelenése feltételeinek biztosítását összekapcsolta a konverzióval. Ez egyébként szinte magától értetődő: a szentháromság tagadását vállalva gondolni se lehetett volna szászföldön a nyílt irodalmi föllépésre bármilyen tárgyban. Leküzdötte hát az őt oly sokáig tápláló-segítő erdélyi egyház iránti elkötelezettség-érzést. Eskü is kötötte volna a hűséghez, korábban még lelkiismereti krízist is átélt emiatt, amit Spener egy másik, 1687-ben, pontosabb dátum nélkül nyomtatásban is közölt leveléből ismerünk, ahol megnyugtató, s döntésében sürgeti a még ingadozót. Az áttérés és a Tamás teplomban végbement ünnepélyes keresztelkedés ezután következett, s talán már ettől fogva nem diákként él Lipcsében, hanem a Spenerék által ígért s a Tschirnhauséknak később nyugtázott támogatásból konszolidált körülmények között lakik a szász metropolisban.²⁴

Hazatérése és rekonverziója előzményeit egyáltalán nem ismerjük; a fenti rekonstrukciót tehát csak találgatásokkal lehet folytatni: miért ébredt volna föl újra az egyszer már leküzdött lelkiismeretfurdalása? talán mégse váltak valóra maradéktalanul a terveit, s csalódott várakozásaiban? A Thomasiusszal szembeni merész föllépésének jelentőségét túlbecsülnénk annak föltételezésével, hogy radikalizmusát végül patrónusai is sokallották volna. (Bár egy alkalommal Spenerék is intik, hogy ne keveredjék nyilvános vitába; s nem érdektelen, hogy pietisták és világiak egyaránt serénykednek ekkoriban a Thomasius körül kerekedett viharok lecsendesítésében.) Ami bizonyos: igen csendesen tűnt el Szászországból. Az unitárius egyházba való visszatéréséről semmiképpen nem szerezhetek hamar tudomást, hiszen polemikus munkáját – a szerző föltüntetésével, s a luteránus hitre térését ünneplő ajánlással és versekkel együtt – újranyomták Lipcsében még 1692-ben is.²⁵ Otthon az egyházba való visszatérése okozott gondot mindkét félnek, korábbi nyilatkozatait vissza kellett vonnia, s meg kellett követnie a közösséget. Ezért igen valószínű, hogy 1689 vége felé érkezett vissza Kolozsvárra, hiszen az unitárius kollégium fasciculusai szerint 1690 február 15-én már lektornak iktatják be. A régi alma materben szolgált 1710. szeptemberében bekövetkezett haláláig.²⁶

Kolozsvári munkásságáról sokáig csak az a kevés volt ismert, ami nyomtatásban megjelent. Nem érdektelen, hogy a Clauberg-féle *Logica contracta* Rhegenius szerkesztette változata az erdélyi református iskolákba is eljutott, s oly népszerű lett, hogy évtizedekkel a szerkesztő – és a nyomdász Tótfalusi – halála után is sor került még bővített s átdolgozott újrakiadásra.²⁷ Fontosabb azonban, hogy a tájékozódásban és tanításban ön maga megújítására is volt ereje; ezt a kolozsvári kollégiumban fennmaradt kéziratok kompendiumokból vett idézetekkel bizonyította Tordai Zádor 1962-ben. Hiányzik a szövegek eredeti latin nyelvű, hosszabb részleteinek, vagy egész kompendiumoknak az ismerete és elemzése, de Tordai interpretációja²⁸ meggyőz arról, hogy a kolozsvári tanár a korábnál is nagyobb jelentőséget tulajdonít a fizikának, általában a természettudományoknak, a tapasztalatnak, a gyakorlatnak; a többi magyar karteziánustól megkülönbözteti még, hogy magát a Descartes-szöveget adja a diákok kezébe, s a *Principia* mellett a *Meditationes* szövegét is; hogy a többieknél önállóbban fejtegeti és bővíti a tételeket, s néhány kérdésben, főleg a mozgás, az anyag, a naprendszerek problematikájában igen korszerű és részben saját elképzeléseket fogalmaz meg.

(A *lipcsei művek hatástörténetéhez*) Rhegenius filozófiai vitáinak,²⁹ állásfoglalásának német visszhangjáról a magyar kutatás nem sokat tud. Turóczi Trostler szellemesen foglalta össze Thomasius visszavágásának főbb pontjait,³⁰ de ez a német nyelvű, s negyedszázadon át többször újrakiadott válasz bővebb ismertetést érdemel. A korai felvilágosodás kutatói mindmáig igen gyakran hivatkoznak a vitára, mert úgy vélik, itt érhető tetten a legjobban egy eklektikus irányzat és a következetes karteziánusok nézetkülönbsége. Az eklektika újabbleletű rehabilitációi³¹ közt és mellett a Thomasiust kritikával megközelítők is szóhoz jutnak. Kimutatják, hogy elődeitől eltérően a modern természettudományi fejlődéstől abszolút elszakadva alakította ki pragmatikus életfilozófiáját, aminek népszerűsítésére (és a mértéktelen önreklámra) a zsurnalisztika eszköztárát használta föl.³² Világos, hogy Thomasius munkásságának ezek az aspektusai Rhegenius egész pályája minden jellegzetes törekvésétől és eredményétől idegenek. – Fontos azonban tudnunk, hogy sem ebben a szembenállásban, sem a vita vállalásában nem volt egyedül. Már Zolnai Béla figyelmeztetett E. W. von Tschirnhaus jelentőségére.³³ A *Medicina mentis* szerzőjét Spinoza követése (az akkori közfelfogás szerint tehát ateizmus) címén vádolta meg inkvizitori szigorral Thomasius. Voltak akik futó epizódnak fogták föl ezt a viszályt (ami abszolút egyoldalú volt: Tschirnhaus írt választ, de azt nem adta ki kezéből, csak a közelmúltban fedezték föl a kéziratot). Újabban a német előfelvilágosodás két vezető alakjának eltérő vonásait egész pályájukra jellemzőnek tartják.³⁴ A vihar 1688-ban tört ki, így még azt se lehet kizárni, hogy az igaztalan támadásnak része volt a *Specimen* létrejöttében, vagy legalábbis a bírálat élesebb hangjában, hiszen Rhegeniusnak a megtámadott volt fő patronusa. Ennél fontosabb azonban az ifjú kolozsvári és a pártfogó filozófiai vagy inkább tudomány szemléleti közelsége. Tschirnhaus a 17. század talán legoptimistább gondolkodója, aki a természettudományok korlátlan lehetőségeiben fönntartás nélkül hitt. Azt a reményt hirdette, hogy „a következő

évszázad olyan előrehaladást hoz a fizikában, mint az előző a matematikában; így a tanulás élvezetes játék lesz, s a mindennapi élet is gyökeresen megváltozik, az utókor nagy fordulatot él meg.”³⁵

(*Rhegenius és Realis de Vienna*) Teljesen logikus, hogy Rhegenius elvrokonai közül azt tartjuk a legfontosabbnak, aki nemcsak időben, hanem európai ismertségben is megelőzte, patrónusa és példaképe volt: E. W. von Tschirnhaust. Őt azonban kibékítették Thomasiussal; a Spinoza-követés vádja pedig olyan, már-már egzisztenciális fenyegetettséget jelentett akkoriban, hogy a *Medicina mentis* szerzője fő elvei mellett kitartott ugyan mindvégig, a szélsőséges föllépéstől, a nyílt kollíziótól azonban tartózkodott. Csak a fiatalabb generációból lépett föl valaki 1690 után a Rhegeniuséhoz hasonló pozícióból, sok tekintetben őt folytatva. Gabriel Wagnerről van szó, aki Realis de Vienna szerzői néven 1691-ben kiadott első könyve ajánlásában hivatkozik is az – akkor már a kolozsvári unitáriusoknál tanító – „eszmei elődjére”. Az 1665-ben született quedlinburgi is Thomasiust támadja meg (aki talán tanára volt). Az *Udvari filozófia* német változatának erre a fölkészült és szenvedélyes bírálata³⁶ Leibniz is fölfigyelt s élénk levelezésben maradt az utóbb egyre sikertelenebb, állástalan vándorfilozófussal.³⁷ Később még inkább fölbosszantotta Gabriel Wagner a népszerű Thomasius. A század legvégén „pozitív értelemben” is szembefordult a természettudományok modern eredményeivel: egy „mózesi fizika” szószólójaként lépett föl.³⁸ Wagner erre pár évvel később német nyelvű munkával reagál. A korábbinál is élesebb, vitriolos hangütésű pamflet „az embereket érzékeiktől megrabló szellemcsinálót” emleget, s lakonikus konkluziója: „azt tanácsolom neki, hogy a természetismeret taglalásától tartózkodjék, mert nem arra termett; engedje át ezt a terepet magasabb elméknek.”³⁹ Más hang ez, mint a Rhegeniusé volt (igaz: Thomasius is sokat változott azóta). A lényeg azonban nem a vitatkozás „harcmodora”, hanem az eszmei alapállás hasonló, majdnem azonos volta. Ennek alapján írja a 18. század végén Brucker „kritikai filozófiatörténete” a két ifjúról, hogy „Cartesius noster” megvédelmezése Lipcsében az ő érdemük volt;⁴⁰ s Gabriel Wagnerrel mostanában is olvasható olyan pályakép, ahol gyakorlatias, a tapasztalat szolgálatába állított logika-konceptióját „a lipcsei karteziánus centrum, személy szerint Michael Rhegenius” befolyásával hozzák kapcsolatba.⁴¹ Valószínű, hogy alaposan össze kell még vetni a *Specimen* és a Realis de Viennam művek érvelését, kritikai módszerét.⁴² A két bírálót különben valószínűleg maga a megbántott mester „hozta össze” először. A híres *Einleitung zu der Vernunft-Lehre* kiadásai két évtizeden át Rhegenius, a mű párja, az *Ausübung...* edíciói pedig a Realis de Vienna bírálatait visszaverő előszavával az élen jelentek meg – egybekötve.⁴³

(*Még egyszer az erdélyi unitárius háttérről*) Bármilyen izgalmas feladat lesz alaposabb elemzés nyomán a Rhegeniusi művek elhelyezése a német Frühaufklärung áramlatai közt – az Erdély művelődésével ill. az unitárius vallási-filozófiai eszmélkedés késői fejleményeivel foglalkozókra más feladat hárul: a sajátosan erdélyi és unitárius kontextus megvilágítása. Tulajdonképpen régi tartozása ez a magyar kartezianizmus-kutatásnak, mert Rhegeniust so-

hase felejtették ki a sorból, de ebben a sorban a sok kitűnő református szerző és tanár között (akiknek küzdelmei és teljesítménye több generáción át épültek egymásra) egyedül képviselt valami sajátos szint. Semmi jel nem mutat arra, hogy csodagyerek, zseniálisan úttörő gondolkodó lett volna. Sokkal valószínűbb, hogy ő is fokozatosan sajátította el valamit, s nem vagy nem egészen azt, amit az erdélyi református Descartes-követő „iskolák”.

Tekintsünk vissza az erdélyi unitárius szellemi életre, hogy a jelzett másságot legalább megközelíthessük.

Az antitrinitarizmus a 16. század utolsó harmadában a vallási, de a filozófiai eszmélkedésnek is kiemelkedően izgalmas keretet adó mozgalom volt – s nemcsak a radikális reformáció jegyében fogant egyház. Az európai gondolkodók jeles második sorának nem egy alakja volt érintkezésben a művelt főurak és polgárok, s a klerikus és világi intelligencia e köreivel. Közismert, hogy Petrus Ramus, az antiarisztotelianus filozófiai törekvések egyik zászlóvivője levelezésben állott az erdélyi fejedelemmel. Kevésen múltott, hogy János Zsigmond hívására nem foglalt el katedrát a tervezett kolozsvári egyetemen. Nemcsak Servet, hanem Castello és Zabarella művei is otthon voltak a század végén és valamivel tovább az erdélyi unitáriusok skóláiban, s jelen voltak a késői utókor számára is érdekes, Erdélyben működött olasz, német, görög és magyar szerzők értekezéseiben. Az elit az „incertitudo” (a keresztény hit, sőt általában a vallás bizonytalan volta) kérdésének feszegetéséig merészkedett. A legizgalmasabb pedig, hogy a kor embere számára tényleg végső nagy kérdésekkel vívódó, eredeti művek gondolatai, kérdésfelvetései szociológiailag hihetetlenül széles körben voltak napirenden (a krónikás szerint „étel és ital közben is” meditáltak, vetekedtek ilyesmiről). – Mindezt néhány év óta már ismeri, elismeri és sokoldalúan elemzi a magyar és a nemzetközi kutatás. Arról azonban, hogy ennek csak valamelyest is érdemleges folytatása volna a 17-18. században – arról szerencsés esetben nem vesznek tudomást; de gyakrabban fordul elő, hogy ítélkeznek, s bizonyságok nélkül „leírják” az 1600 utáni erdélyi unitáriusságot. Az ilyen vélekedések szerint nemcsak „kiégett” és szektává szűkült addigra ez a közösség – Erdélynek még sokáig igen nagyszámú, vegyes etnikumú népcsoportja –, hanem végzetesen el is szigetelődött Nyugat- és Közép-Európa szellemi életétől. A tárgyilagos kutatást nehezíti, hogy a következő évszázadokat túlélő unitárius egyház történetírása sokáig végletesen apologetikus volt. A semmibevevés és a hozsanna közt szerencsés középutat találni csak a források kritikus számbavételével lehet. Ez a munka éppen csak megkezdődött. Így csupán néhány részlet vonatkozásában adható egyelőre objektív kép arról az unitárius műveltségről és szellemi attitűdről, ami az európai vallási, filozófiai és természettudományos gondolkodással – roppant erőfeszítés árán – igyekezett, és röbbé-kevésbé képes volt lépést tartani. Itt csak említhetjük a 17. század második negyedének Páduában tanult erdélyi unitárius generációját, akiket bátran mondhatunk az igényes és kritikus humanista erudíció utolsó hazai képviselőinek. (Közéjük tartoztak a Dálnoki Nagy család tudós filológusként, filozófusként, s tanárként is elhíresült tagjai, Rhegenius idézett névsorában „Celberrimi Dálnakides”).

Mai ismereteink szerint úgy tűnik: Descartes és tanítványai magyar recepciójában nem voltak olyan hatékonyak a 17. század második felében is színvonalas kolozsvári kollégium tanárai. Így két összehasonlításban is „alulmaradnak”. Lengyelországi eszmetársaikról, a szociniánusokról tudjuk, hogy igen frissen reagáltak a kartézusi kihívásra, eredeti művekben polemizáltak vele. (A kortárs tudós elit a Mersenne és Gassendi reakcióival azonos érdeklődéssel követte ezeket a vitákat. Nem csoda, hiszen – a magisztrális egyházak ortodox teológusaitól abszolút eltérően – a szociniánusok nemcsak a kételkedés elvétől féltették ki-küzdött eszmei pozíciójukat, hanem főleg az általuk addigra kidolgozott racionális teológiát s annak metodikáját az újszolasztikától.) Másik, különösen tanulságos összehasonlításul már említettük a magyar református művelődést, amelynek munkásai a holland egyetemekkel való folytonos kitűnő kapcsolatuk révén a cocceiánizmussal párhuzamosan Descartes, s főleg a kálvinista egyetemeken professzorkodó tanítványai ismeretelméletét s rendszerük egy minimumát kelet-közép-európai viszonylatban is páratlan széles körben honosították meg. Ezekhez a példákhoz képest erdélyi unitárius karteziánizmusról nem is beszélhetnénk. Könyvjegyzékek, egy hatalmas possessor-gyűjtés és a kolozsvári kéziratár néhány darabja mégis azt bizonyítja: ha talán sporadikusan is, de ismerték néhányan Rhegenius tanárainak nemzedékéből is a nagy franciát. Ez szinte természetes: Kolozsvár unitárius kollégiumában folyamatosan működtek az európai intellektuális kapcsolatok olyan intézményei, mint a tanár- és lelkészjelöltek rendszeres peregrinációjának biztosítása, külföldről professzorok hívása, igényes könyveszerzés stb.

Vizsgálni érdemes tehát azt a kérdést, ami eddig föl se merült: az iskoláját, tanárait olyan nagyra becsülő Rhegenius vajon nem hozhatott már hazulról valami karteziánus poggyászt? Ha nem, akkor valami olyan műveltséget, beállítottságot, ami megkönnyíthette, gyorsíthatta Descartes (és Clauberg) alapos elsajátítását, hogy Lipcsébe érve egy ilyen fontos centrumban szinte azonnal a kartézusi logika, fizika és tudományszemlélet – nem föltétlenül originális és úttörő, de szolid és hatékony, komoly vitákat is vállalni képes – tolmácsa legyen? Jegyezzük még meg: a Moribunda Transylvania sokfelől szorongatott unitáriusságának voltak hűtlen elhagyói, épp a kiválóak közül, akik a szellem számára is szabadabb és kedvezőbb viszonyokat választották. Rhegenius pályája ezekével összevetve is különleges: azt példázza, hogy a kolozsvári unitárius közösségnek – talán csak kivételesen – volt az elszakadtat visszavonzó ereje is.

***

Kutatási lehetőségeket, feladatokat próbáltam sorolni a fentiekben. Remélhetőleg ez a vázlatos áttekintés is bizonyítja, hogy egészen különleges életműről van szó; olyanról, ami szinte egyetlen ponton se mutat azonosságot a mi térségünkben működött kortárs intellektuelek sorsával, szellemi orientációjával, munkásságuk hatásával. Aligha volt eredetibb gondolkodó, szerző (s hatékonyabb pedagógus és irodalomterjesztő) Rhegenius, mint a többiek, akik Kelet-Középeurópába hoztak valamit Cartesiusból, s a 17. század végének ab-

ból az eszmei forrongásából, amit a felvilágosodás előszelének fognak majd titulálni. „Életrajzi véletlenek” talán döntően játszottak közre abban, hogy tájékozódása is, hatása is oly soká tartott, olyan széleskörű, felekezeti s etnikai határokat meghaladó volt. A teljesítmény átfogó értékelésére természetesen csak a Németországban majd Erdélyben publikált könyvek s a Kolozsvárt megőrzött kéziratos kompendiumok tüzetes, szakszerű elemzése nyomán kerülhet sor.

Jegyzetek

- ¹ Régeni Szóts Pál 1656-1672 közt ismételtelen előfordul keresztapaként „az Unitaria szaz nation” egyházfi-nak választott Werner Mihály magyarul vezetett *Diáriumában*. Lh. Kolozsvár, Román Tudományos Akadémia Könyvtára, Ms A. 101. Kemény J. *Collectio minor manuscriptorum historicorum*, tom. XXV.
- ² *De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania*. Adattár 32. Szeged 1991. 37, 148.
- ³ 1646-ban pl. ő készítette a Farkas utcai templom szószékkoronáját: Kelemen L., *Művészettörténeti tanulmányok*, Bukarest 1984, 249.
- ⁴ Még a „Régeni” névalak használata se föltétlenül a család elmagyarosodását bizonyítja, hanem esetleg csak a lejegyződét, vagy a vegyes nyelvhasználatot.
- ⁵ Vö. Szabó M. – Tonk S., *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*. Szeged 1992. (*Fontes rerum scholasticarum IV.*)
- ⁶ Nincs igazuk, amikor az egyik keresztnevet néha rövidítve jelző „M.” mögött keresik az „igazi” vezetéknevet (J. Trausch, *Schriftsteller-Lexikon...der Siebenbürger Deutschen*, Bd.3 Kronstadt, 1881. hoz erre példát...); a lipcei nyomtatványokban majdnem mindig együtt fordul elő a Michael és a Paulus, s az utóbbiból a konverzióra utal a teológiai traktátus ajánlása.
- ⁷ A nyomtatvány leírását és a lengyel majd erdélyi antitrinitáriusok Rhegenius által összeállított listáját itt adjuk, mert aligha érdektelen, hogy egy erdélyi ifjú hogyan látta az évszázados unitárius örökséget és a lengyel szociniánus nagyok után miképpen emeli ki a ma is elevenen ható erdélyiek sorát. *Summaria dissertatio de oeconomia redemptionis nostrae per Christum partae ... Sententia orthodoxa solidis argumentis stabilitur, unitariorum vero opinio candide refutatur per Paul. Michaelum Rhegenium*. Lipsiae 1688. (RMK III. 3501.) Az 1688 augusztusában írt *Ad lectorem* utolsó részében olvasható: „Agmen hic ducunt nostro seculo Coetus Unitariorum olim quidem in Polonia et Magno Ducatu Lithuaniae, nunc autem in Transylvania florentis antistites et Doctores. Illius quidem Celebriores fuere Faustus Socinus, Senensis Italus, natus 1539. 15. Dec., Johannes Volkelius, Valentinus Smalcus, Gotha-Thuringus, Johannes Crellius, Francus, Noribergensium Alumnus, natus 1590 26. Julii., Jonas Schlichtingius, Nobilis Polonus, nec non alii complures. Hujus autem, nimirum Transylvaniae, fuerunt olim Franciscus Davidis, Johannes Sommerus, Pirnensis Misnicus, Rector Claud., Georgius Enjedinus, Superint. Claud., Celberrimi Dalnakides, Benedictus Arkosi, Rect. Claud., Valentinus Baumgardus, Memelaborussus, Superint. Claud., Joachimus Stegmannus, qui ... Magnus Amicus honesti vocari amabat, Pastor Primarius Coetus Sax. Claud. et ante quinquennium[!] defunctus, zelo et devotione admirabiliter flagrans Rever. Vir Balthasar Kontz, Nob. Episcopus Claud. et quod unum instar omnium ob admirabilem Eruditionem memorem vivit Vir rever., Daniel M[árkos] Szent Ivani, Nob.

Plebanus simul et Episcopus, quondam Praeceptor meus suavissimus, Promotor summe Venerandus, cujus varii extant excellentissimi sui ingenii foetus. Taceo Praeclar. dum viveret Petrum Razmannum, Fautorem meum, Eloquentissimum Paulum Bedeo Minist. etiam Praeceptorem meum suavissimum, Andream Jövedecsium, hodie Rector. Gymnas. et Minist. Coetus Saxo-Claud. Johann. Schirmerum, Mich. Almasium, meos ab incunabulis fere Praeceptores nunquam sine grati animi recordatione colendos."

- ⁸ Emlékezetből idézett volna föl mindent? Fausto Socino és Johann Crell napra pontos születési dátumát talán mégse...
- ⁹ Az unitáriusok azt felelik Socinusszal, Crellel „& cum moderno Episcopo Claud. Dno Daniele Sz. Ivania, summae eruditionis viro, Praeceptore et Patrono quondam meo observando ex Tractatu de Peccato Originis.” s következik néhány sor idézet.
- ¹⁰ Az említett mindenek könyv a kolozsvári Unitárius kollégium amolyan naplója; bőségesen tartalmaz egyéb művelődéstörténeti adatokat is. Első részének kiadása a róla elnevezett sorozatunkban Dományházi Edit gondozásában várható.
- ¹¹ Zoványi J., *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest 1977, 504.
- ¹² Kathona G., *Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig*, Keresztény Magvető 1979, 36.
- ¹³ *Die jüngere Matrikel der Universität Leipzig 1559-1809*. Hrsg. G. Erler, Leipzig 1909. II. 348.
- ¹⁴ Zoványi úgy tudja, ideiglenesen tanári állást is vállalt Drezdában 1689-ben (i.h. 10. j.). – A zittauiak pártfogását méltató ajánló sorokat idézi Zolnai (33. j.)
- ¹⁵ *Antipietista Comenius? in Johannes Amos Comenius und die Genese des modernen Europa*. Red. N. Kotowski, J. B. Lásék, Bayreuth – Prag 1992, 70-85. itt p. 83.
- ¹⁶ H. Lehman, *Zwei Spenerbriefe*, in: *Jahrbuch für Brabdenburgische Kirchengeschichte* 15 (1917), 163.
- ¹⁷ Az Ernst von Hessen-Rheinfelsnek írt Spener-levél német szövegét Blaufuß tanulmányából idézem: „Wie ich hie die freude nechts gehabt, daß ein gelehrter Socinianer aus Siebenbürgen, welchen die Unitarii auf ihre kosten 6. jahr auf Holländischen und Teutschen universitäten gehalten, um in allerley erudition sich noch zu üben, den sie auch eben nach hause zu ihrem professore ethices und logices berufften, durch die krafft göttlicher warheit überwunden sich zu uns bekennet. Welcherley exempel von gelehrten Socinianern etwa rarer sind, alß von uns gezeigt werden können.”
- ¹⁸ Ezek alapján tanulmány készül, ezért a Blaufuß szívességéből megismert, eddig publikálatlan adatokat csak két esetben említem.
- ¹⁹ J. Olearius (praes.), Chr. S. Martini, *Disputatio inauguralis, Problema Theol.: An Socinianus...ad nostram Ecclesiam veniens sit baptizandus? Lipsiae 1688*.
- ²⁰ Az üdvözlő verseket azonban már lipcsei tanárok és ifjú teológusok írták: L. Joachimus Fellerus, Acad. Bibliothecar., h. t. tertium RECTOR, Johannes Olearius, Facult. Theol. h. t. Decanus, Val. Alberti, Consistorialis (aki nem hagyja ki a Regenius – regenitus szójátékot), Augustus Pfeiffer, L. A. Rechenberg, s még három teológus. Végül J. Benedictus Carpozov professzor személyes hangú bevezető ajánlása „Paulo (quondam Michaeli) Rhegenio” szól az egyházon kívül született tanítványának a pestilentissimus szociniánus szekta által megfertőzött Erdélyből Drezdába, „ad nos” érkezéséről.
- ²¹ A hivatkozások áttekintése se lesz érdektelen: olyan szerzőket is fontosnak tart és idéz, akiket a fent idézett névsorban nem említ (Chr. Ostorodius német nyelvű katekizmusát pl. többször). Egy helyen a nagyobbik rakóvi káté kolozsvári iskolai használatára emlékezik: „In Institutionibus autem Religionis Christianae Majoribus, quae publice in Gymnasio Major. Claud. leguntur...” p. 63.

- ²² Alább idézem majd Tordai Zádort, aki – ha túloz is Rhegenius „teológiaellenessége” kiemelésekor – feltétlenül helyesen állapítja meg, hogy a felekezeti és teológiai szempontok mellőzésében igen messzire megy, és különbözik minden más erdélyi és partiumi Descartes-követőtől.
- ²³ Ld. a 17. jegyzetben közölt német szöveget.
- ²⁴ Legterjedelmesebb és legönállóbb műve, a Specimen ajánlását „Lipsiae, e musaeo meo 1689 die 20. Febr. st. v.” datálja; az egyszerű diákszallást nem volt szokás így jelölni.
- ²⁵ *Discussio praecipuanum dogmatum socinianorum circa redemptionem nostram per Christum factam, in qua praecipuae controversiae inter sanae religioni Christianorum addictos et socinianos circa peccatum originale, personam et officia Christi... pertractantur ... per Paul. Michael Rhegenium. Lipsiae 1692.* (RMK III. Pótlások 6998. A cím eltér az első kiadástól, de a szöveg (bár részben újraszédtek) szinte teljesen ugyanaz.)
- ²⁶ A főbb életrajzi adatokat Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1553-1900)*, Kolozsvár 1935. c. könyvében is megtaláljuk.
- ²⁷ Kis (Deák) György 1737-ben a cenzúrát kijátszva nyomtatta ki titokban a Clauberg művet Tótfalusi Kis elrejtett betűkészletével: „...fenn a theca mellett való házacskában continuáltatták ez eltett tipográfiaival, György deák nevezetű tipográfus által... a Claubergius Logicáját is.” in: *Erdélyi fényk. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Jegyzetekkel közlésezi Jakó Zsigmond.* Bukarest 1972, 403, 486. A cím: *Joannes Claubergius Logica contracta. Editio nova et accurata. Claudiopoli, 1737. Reperitur apud Georgium Deák, bibliopogum.*
- ²⁸ Tordai Zádor, *A magyar karteziánizmus történetének vázlatja*, in: *Magyar Filozófiai Szemle* 6 (1962) 54-79.
- ²⁹ Ezeket majdnem mindig főműve aktuális paragrafusaiából veszik: *Specimen Logicae Cartesianae seu Modus Philosophandi ubi certa Cartesianorum veritatem inveniendi via ostenditur et quibusdam novae Introductionis in Philosophiam aulicam veritas paucis expenditur.* (Clauberg nevének genitivusba tett alakjával kezdődik a cím, aminek abszurditását már a kortársak is szóvátették, hiszen a címben is említett Thomasius-mű, a híres *Udvari filozófia* csak néhány héttel az ajánlás kelte előtt jelent meg. Az ifjú erdélyi szerző nemcsak az első jelentékeny német karteziánus iránti tiszteletből emeli ki zavart okozóan Clauberg nevét, hanem övatosságból is, talán azt remélte, így kevésbé kerül a várható vihar középpontjába.)
- ³⁰ Turóczi-Trostler J., *Magyar cartesianusok*, Minerva (1933) 20-68, itt 51-55.
- ³¹ H. Dreizel, *Zur Entwicklung und Eigenart der „eklektischen Philosophie”*, *Zeitschrift für Historische Forschung* 18 (1991) 281-342. (121. jegyzetben a Rhegeniust pseudonymnek tartja) – M. Albrecht, *Eklektik: eine Begriffsgeschichte mit Hinweise auf die Philosophie und Wissenschaftsgeschichte.* Stuttgart-Bad Cannstatt 1993, 286-287, 407. Utóbbi idézi futólag Rhegeniust is, akit elmarasztal túlzó eklektika-ellenes, elfogult Descartes-követése, s de Raey hivatkozás nélküli átvétele miatt. Mindketten elemzik Thomasius elkülönülését a korai karteziánus eklektika fő vonalától.
- ³² Különösen élesen, mert „in der Seitenbeleuchtung von der französischen Frühaufklärung her gesehen” írja ezt le Pierre Bayle hasonló céllal indult vállalkozásával összevetve H. Jaumann, *Frühe Aufklärung als historische Kritik* c. tanulmányában, in *Frühaufklärung*, hrsg. v. S. Neumeister, München 1994. 156-162.
- ³³ B. Zolnai, *Über Frühaufklärung in Ungarn*, in *E.W. von Tschirnhaus und die Frühaufklärung in Mittel- und Osteuropa.* Hrsg. E. Winter. Berlin 1960. (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas 2.) 154-176, itt 166-170.

- ³⁴ G. Gawlik, *Thomasius und die Denkfreiheit*, in *Christian Thomasius: 1655-1728; Interpretationen zu Werk und Wirkung*. Hrsg. W. Schneiders. Hamburg 1989. 256-273, itt 266. Gawlik ezen kívül a Thomasius által meghirdetett jelentékeny érvényű gondolatszabadság fölfüggesztése egyik eseteként mutatja be részletesen az insznuációt. – Tschirnhaus válaszáának kéziratát J. P. Wurtz publikálta: *Studia Leibnitiana* (15) 1983, 149-204.
- ³⁵ „...wenn das nachfolgende Seculum so fort fahren wird in Phisicis, wie bei diesem die Mathesis... die Schulen würden der Jugend ein recht ludus oder Spiel werden... die Nachwelt werde große Sachen erfahren” olvashatjuk a *Gründliche Anleitung zu nützlichen Wissenschaften...* 1700-1708 közti jórészt anonym ill. kezdőbetűkkel jelölt kiadásaiban, melyekből több is megtalálható a Franckesche Stiftungen könyvtára 75 F 2 jelzetű kolligátumában.
- ³⁶ *Discursus et Dubia in Christiani Thomasi Introductionem ad Philosophiam aulicam. Ratisbonae* [Thomasius vizsgálása szerint=Frankfurt an der Oder] 1691.
- ³⁷ Ld. G. Stiehler, *Leibniz und Gabriel Wagner*, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 4 (1956), 271-279.
- ³⁸ M. Albrecht (27. jegyz. idézett könyve 409-413.) érdekesen mutatja be Thomasius 1693-ban kezdődött megtérését. Ettől fogva azt tarja a mester, hogy a Biblián kívül, így világi tudósoktól nem lehet fizikát tanulni.
- ³⁹ *Prüfung des Versuchs vom Wesen des Geistes/ den Chr. Thomas/ Prof. in Halle/ 1699./ an Tag gegeben. H. n. 1707.* p. 80: „... Ich will ihm hier... rathen: daß er sich der Naturkundigung/ als dazu er nicht geschaffen ist/ enthalte/ sie hohen Köpfen überlasse.”
- ⁴⁰ Bruckert az *Allgemeine Deutsche Biographie* nyomán (40. kötet 499.) idézem.
- ⁴¹ Így H. Jaumann vélekedik: W. Killy, *Literatur Lexikon*, 12. köt., Gütersloh/München 1992. 88.
- ⁴² Ezt megkönnyítheti az utóbbi szerző reneszánsza, különösen összes munkáinak készülő kiadása. – Azért is emlegetik őket együtt mindmáig, mert a német előfelvilágosodás atyjaként tisztelt Thomasiust igen kevesen bírálták nem-konzervatív oldalról. (Valóban progresszív volt kiállása az anyanyelv tudományos használatáért vagy az akadémiai pedantéria s főleg a boszorkányüldözés elleni föllépése.
- ⁴³ Az 1719-ben Halléban megjelent „fünft und correctere Auflage”-hez is csatolja az előszót „in welcher ...deutlicher erkläret die Ursachen anzeigt/ warum er dem Autori Speciminis Logicae Claubergianae nicht antworten werde.”